

Міжперсональна взаємодія як соціологічна проблема

Хомерікі О.А. – доктор соціологічних наук, професор
orcid: 0000-0003-3702-0390

Стригуль М.В. – кандидат соціологічних наук, доцент
orcid: 0000-0002-6086-4017

Романенко Ю.В. – доктор соціологічних наук, професор
orcid: 0000-0003-2751-6093

Лясота А.І. – кандидат політичних наук, доцент
orcid: 0000 – 0001-7153-7137

Інтенсивна глобалізація сучасного світового соціального порядку, що посилює типізованість та уніфікованість соціальної повсякденності, суперечливим чином позначається на формуванні і соціальному самоутвердженні особи та її взаємодіях із соціальними мікро – і макрогрупами та суспільством.

Необхідно зазначити, що одним із таких проявів специфічно-особистісного функціонування людини в групових середовищах є її міжперсональні зв'язки, контакти, механізми взаємодії. Без знання цих механізмів мікрорівневих інтеракцій жоден соціальний порядок, соціальний проект, колективна дія чи соціальна трансформація не будуть достатніми і ефективними. Без розвиненої мережі міжособистісних (міжперсональних) контактів і механізмів взаємодії суспільство залишається байдужим до персоналізованого соціального досвіду.

Отже, завдання полягає, з одного боку, в існуванні значних розбіжностей між режимами функціонування деперсоналізованих соціальних комунікацій та мікровзаємодій, що забезпечують трансляцію і презентацію мікрогруп в макрогрупах і суспільстві, а з іншого боку – у слабкій представленості в науковій літературі досліджень, в яких би піддавалися теоретичній соціологічній рефлексії зазначені розбіжності. З зазначеного випливає і потреба в соціологічному дослідженні зазначеної проблеми. Різноманітні мікросоціальні явища, такі, зокрема, як мікрогрупи або групи найближчого суспільного оточення індивіда, мікросоціальні механізми взаємодії,

націлені як на самопрезентацію, так і на визнання у великих соціальних групах та в суспільстві. Аналіз даного явища через вивчення статусно-рольової взаємодії, соціальних звичаїв і церемоніалів, обхідних персональних і колективних маневрів метафоричного позиціювання і символічного визнання є достатньо важливим ресурсом соціальної взаємодії. Також не є достатньо дослідженими ресурсні можливості мікрорівневих взаємодій в малих групах та способи їх узгодження, координації і конкордації із соціальними процесами у великих групах та суспільстві.

Виходячи з цього, з одного боку, в суспільстві зростає необхідність посилити персоналізацію та індивідуалізацію соціальних відносин з тим, щоб отримати достатній захист від деперсоналізуючих і стандартизуючих впливів великих груп, соціальних інституцій та суспільства в цілому; з іншого боку – така персоналізація та індивідуалізація впливає на соціальний порядок хаотизуючим чином, робить його нестійким та залежним від всіляких випадковостей мікровзаємодій, що мають місце в малій соціальній групі.

Соціологічна наука приділяє цьому «стиковому» аспекту дослідження макроструктур і мікровзаємодій в процесах доволі мало уваги (адже такий вимір соціальних взаємодій в соціології іноді відносять до психологічної тематики та проблематики), а тому не може запропонувати суспільній практиці достатньо ефективних засобів протидії нівелюючому впливу глобалізації і повсюдній стандартизації. Включення сучасного українського суспільства у процес глобалізації посилює не лише загальну, але й конкретно-ситуативну актуальність розробки даної проблеми.

Міжперсональні відносини в багатьох соціологічних напрямках розглядаються побіжно і лише у зв'язку з розв'язанням зовсім інших проблем, найчастіше як деяка їх ілюстрація. І лише *соціологія дії*, в її рамках – *соціологія взаємодії*, а в межах останньої – *соціологія міжперсональної взаємодії*, може в нашому випадку слугувати тією основою, на якій можна концентрувати дослідницькі зусилля.

Особливості міжперсональної взаємодії в мікрогруповому вимірі

Варто розпочати з того, що міжперсональна взаємодія має різноманітні прояви на мікрогруповому рівні. Вона передбачає взаємне сприйняття, побудову образу соціальних акторів, взаємну оцінку їх одне одним та ін. Цим обумовлюється широкий обсяг взаємних вербальних та невербальних контактів: обмін словами-

знаками, жестами, виразом обличчя, сприйняття тілесних поз, одягу, прикрас, інших додаткових чи допоміжних сигналів. Отже, це така взаємодія, яка виявляється як спілкування, а тому в значній мірі підпорядкована дії комунікативних механізмів.

Разом з тим, це – специфічний різновид соціальних відносин, де взаємодіючі суб'єкти виступають не тільки (і стосовно контексту досліджуваної тут ситуації – не стільки) як комунікативні партнери, скільки як *соціальні суб'єкти*, взаємодія між якими породжує, відтворює, стверджує, продовжує, трансформує соціальні відносини. Найбільш очевидна їх риса – безпосередність фізичного контакту, тому міжперсональна (точніше було б сказати – безпосередньо міжперсональна) взаємодія може виникати і відбуватися лише в групах найближчого соціального і фізичного оточення індивіда, які в соціології мають назву малих груп (мікрогруп).

У малих групах діють зв'язки і відносини, суттєво відмінні від інших соціальних груп. Вони передбачають безпосередність спілкування, особистий контакт. В цих групах відсутні формальні засоби соціального контролю і діє переважно самоконтроль і самоврядування. Особа тісно асимільована у таке об'єднання, тому активно зважає на ті оцінки і судження, що висловлює на її адресу найближче оточення: колективні думки, почуття і оцінки є ефективними засобами соціального контролю. В таких групах легко ідентифікується членство, чітко визначено основний вид діяльності, співучасники тісно поєднані визначеним колом інтеракцій.

Малі групи можна класифікувати за декількома ознаками. Наприклад, в залежності від кількості учасників або партнерів існують діади (двійки), тріади (трійки), тетради (четвірки) і т.д. Звичайне збільшення кількості співучасників відбивається на якості соціальної мікроспільноти. Так, відносини у тріаді суттєво відрізняються від діадних, тут вже існує певний «центральный член», навколо якого зав'язується більшість стосунків. Отже, тут вже можна говорити про груповий статус і певну ієрархію за різними критеріями: можливостями впливати на ціннісні орієнтації, вибір групової поведінки, зміст психологічного клімату, владного контролю, визначення ресурсів, оцінки кожного залежно від його внеску у підтриманні групової солідарності, досягнення цілей, розв'язання конфліктів і т.д.

Втім, із збільшенням учасників взаємодії у групах з 8-ми осіб з'являється досить складна внутрішня структура. Соціометричний аналіз показує, зокрема, що тут вже наявні лідери і "витіснені" (особи, які залишились поза вибором або мають мінімальний ви-

бір). Існує певний рівень групової напруженості чи згуртованості. Лідери визначаються змістом основної групової діяльності: у виробничій групі лідера обирають за компетентність, у дозвільній – за комунікативність, у дискусійній – за вміння чітко окреслювати тему та аргументувати свою позицію, у виробничо-оперативній – за управлінські здібності і т. п.

Більшість соціологів вважає, що будь-яку групу, у т.ч. і найближчого соціального оточення, слід розглядати, насамперед, у діяльнісному відношенні, тобто, як таку людську сукупність, де спільним чином досягаються спільні цілі. За такими критеріями можна визначити багато різнотипових людських спільнот, які різняться за внутрішньою когерентністю, ступенем розвиненості структури, крихкістю чи тривкістю зв'язків і усталених норм поведінки (групових ролей): від випадкового зібрання (вуличний натовп) до корпоративної асоціації. Великого значення тут набувають і такі фактори, як міра включеності в групове життя, розподіл і координація діяльності, злагодженість дій, вчинків і орієнтацій, центральне завдання (мета, цінність, об'єкт прагнення), визнані стандарти поведінки, міра усвідомлення і доцільності дій тощо.

У груповій взаємодії часто приймають участь різні за віком, походженням, компетенцією, інформованістю, прагненнями і т.д. особи. Тому існує проблема узгодження і соціального контролю їх дій та визначення критеріїв ефективності групової взаємодії.

Щодо її вирішення в науковій літературі представлено декілька гіпотез. Перша гіпотеза – *координативна* – в основу ефективності кладе згоду, узгодженість. Її зміст полягає в тому, що незалежно і відмінно мотивовані особи здатні координувати спільні дії в тій мірі, в якій між ними існує згода щодо основних цілей, засобів їх досягнення, винагороди, правил розташування на внутрішньогрупових позиціях, розподілу і змісту діяльності, процедур стосунків і правил регламентації. Найчастіше такі вимоги виконуються в повторюваних ситуаціях, коли вже досягнуто певної стандартизації дій і відносин.

Злагода буде більш високою в неконкурентній і менш високою в конкурентній ситуації, оскільки в останньому випадку виникає стурбованість учасників з приводу подальшого розподілу благ і винагород. Ступінь напруженості знижується за умов формалізованого розподілу на основі чітких правил і посилюється в умовах анархії (Кох, 2006, 42).

Друга гіпотеза – *ситуаціоністська* – в основу ефективності кладе визначення ситуації членами групи. У. Томас і Ф. Знанець-

кий висунули тезу (Томас, Знанецкий, 1927), що міра згуртованості групи залежить від способу визначення ситуації. Тотожне визначення ситуації всіма членами групи збільшує групову солідарність, відмінне визначення посилює анархію. В залежності від цього, індивіди розподіляють групові ролі стабільним чи конфліктним чином. Ця теза має емпіричне підтвердження. Американський соціолог Дойль, вивчаючи расові конфлікти у США напередодні і після громадянської війни, дійшов висновку, що більшість з них розгорталися з причин невизначеності статусу негрів і суперечливого окреслення їхніх соціальних ролей. Побічним підтвердженням такої думки став той статистичний факт, що між 1890 і 1940 роками поширення расових конфліктів сталося не на Півдні, а на демократичній Півночі США, хоч відверта расова дискримінація якраз спостерігалася на Півдні, де було чітко визначено межі правової дискримінації афроамериканців.

В групах найближчого оточення в основному діють неформальні (не встановлені законом) норми стосунків. Вони більш розпливчасті, містять значний діапазон суб'єктивних оцінок та інтерпретацій. Жорсткість групових норм тут залежить від часу існування групи, бо, окрім всього іншого, історія групи впливає на процес чіткого визначення норм. За умов дуже високого рівня групової згоди, ці норми визнаються всіма учасниками як природні і необхідні. І навпаки, в новоствореній групі йде активне визначення ціннісних орієнтацій, формування правил і норм поведінки, розподіл учасників за статусом, престижем, груповими ролями, лідерством, впливом, владою і авторитетом. Групові норми – це не просто спосіб діяти певним чином. Це – дозволений, очікуваний і, можливо, примусовий спосіб дії.

Сукупність норм, цілей, засобів, символів і ціннісних орієнтацій можна визначити як культуру групи, її культурну матрицю колективної дії. Вони частково відбивають соціальну ситуацію, в межах якої розгортається життя групи, а частково мають конвенційний (договірний) характер. Чим тривалішим є існування групи, тим більшою є значущість минулого досвіду, який впливає на інтерпретацію актуальної ситуації.

Минулий культурний досвід поліпшує спілкування, взаєморозуміння і досягнення згоди. Але в нестандартних умовах він може слугувати гальмом для необхідної зміни концепції групової поведінки. Можливості групової адекватної дії залежать від ряду чинників, але в особливій мірі від компетентності і своєчасної реакції лідерів.

Отже, стосовно груп найближчого оточення, соціальну роль можна визначити як легітимізований (узаконений, законний) шаблон поведінки, який обирається на конвенційних засадах. Прийняття ролі полягає в тому, щоб реалізувати обов'язки і сподівання (очікування, експектації), які покладаються на окремого індивіда. Адаптація індивіда до групового середовища залежить від адекватної інтерпретації власної ролі, своєчасного її пристосування до плінної ситуації, врахування групових реакцій на власну поведінку.

Структура і форми міжперсональної взаємодії

Міжперсональна взаємодія, міжіндивідуальні стосунки і суб'єкт-об'єктний зв'язок є тим простором і часом, де одна людина фіксує наявність, окрім неї, ще і іншої особи, що виступає як «узгальнений інший», реакції та інші форми зворотнього зв'язку, які конституують її відносини із суспільством.

Взаємодіючі особи презентують у своїх взаєминах взаємодію різних досвідів, культур, типів і форм соціалізації, ментально-ціннісних позицій, стимулів і ролей, персоніфікованих ресурсних потенціалів, влади і авторитету. Проте ці презентації не є безособистісними чи надособистісними, деперсоналізованими відносинами, а міжіндивідною і міжперсональною комунікацією, де одночасно виділяється загальне (ставлення людини до людини), особливе (ставлення особистості до особистості) і суто індивідуальне (взаємодія однієї неповторної індивідуальності з іншою, такою ж неповторною індивідуальністю).

Все це утворює в групі досить складний, багатовідносний (багатодіяльний, багатовекторний, багатогранний і т.д.) комплекс зв'язків і відносин, де глибоко приховані і складно заплутані безпосередні і опосередковані причини, наслідки, супутні обставини.

З усього цього набору проблем, зв'язків і опосередкувань ми в подальшому виділимо і зробимо об'єктом наукового аналізу лише міжперсональні зв'язки, міжперсональну взаємодію, міжперсональний вплив. Цим самим ми одразу ж окреслюємо те предметне поле, на якому будуть вестись у подальшому наші дослідження. Предметом нашого, тобто, соціологічного, розгляду не може бути також людська індивідуальність, оскільки тут мова може йти лише про ті аспекти формування і прояву її особистої своєрідності і неповторності, які носять переважно емоційно-почуттєві форми і які є об'єктом дослідження психології, перш за все – психології особистості.

Вибір методології і методу аналізу взагалі є досить складною проблемою, її складність обумовлюється декількома обставинами. Будь-яка дослідницька ситуація передбачає можливий набір підходів, кожен з яких у кінцевому рахунку може виявитись достатньо ефективним. Але на даному етапі його ефективність у даному відношенні не є очевидною, а скоріше проблематичною. Можна вдало обрати адекватну методологію дослідження, але в подальшому непомітно відійти від неї і, тим самим, звести нанівець перспективу початкового вибору.

Існують також розбіжності між методологією і спеціальними методами дослідження, оскільки у них різні дослідницькі завдання: спеціальні методи дозволяють накопичити певний емпіричний матеріал і здійснити його попередній аналіз; методологія – здійснити їх коректний теоретичний синтез, щоб ввести отримані дані та їх попередню інтерпретацію в більш широкий науковий контекст. Але на кожній з цих стадій можуть бути припущені помилки, неточності, викривлення чи відхилення; спеціальні методи, таким чином, при їх неадекватному застосуванні, можуть подати сфальсифіковані емпіричні дані.

Існує, до того ж, досить складна мережа стосунків між сутністю (речей), їх теоретичним відображенням і методами і методологією отримання достовірної висхідної інформації та її подальшої реконструкції в наукову концепцію чи теорію. Вже на стадії отримання первинної («сирої») інформації існує суттєва залежність між фіксацією, описом та іншими визнаними теоретичними формами презентації предмету дослідження і тими соціальними силами, становищем, вихованням, навчанням, регламентивними нормами, умовностями життя: мережею статевих, рольових, економічних і владних стосунків, особливостями ситуації і т. д., в якій знаходиться дослідник.

Оскільки сам суб'єкт є соціальною істотою, яка вивчає іншу соціальну істоту, то тут діє відома теорема Гьоделя, яка стверджує, що будь-яка пізнавальна система (суб'єкт) може дослідити лише об'єкт меншої, аніж він сам, структурно-функціональної складності.

Ці суперечності не знімаються і не розв'язуються навіть тоді, коли дослідник свідомо спрощує своє наукове завдання, наприклад, звужуючи його лише до фіксації і описання «того, що є». Проблема тут полягає в тому, що існування деяких речей чи процесів «як вони є» людині не дозволено знати в принципі. Частково тому, що вона їх сприймає не лише так, як вони є, але і таким чи-

ном, яким лише дозволяє їх сприйняти його природна організація як суб'єкта сприйняття.

Цю початкову трансформацію об'єкта потім доповнює «вторинна» його трансформація, викликана тією обставиною, що суб'єкт пізнання є соціальною істотою – продуктом певних обставин, виховання, навчання і соціального досвіду, у першу чергу тієї основної соціальної групи, в простір якої переважно включена його життєдіяльність.

Цей феномен П. Бурдье (Бурдье 1993, 42) називає «габітусом» – колективною звичкою певним чином сприймати і діяти тією соціальною групою, яка є його базовою групою проживання або референт-групою, на соціальні норми, форми пізнання і зразки поведінки якої особа орієнтується і з очікуванням якої вона прагне узгодити власну поведінку. Сказане означає, що найпростіші форми людського почування, сприйняття і дії наперед визначені певними когнітивними рамками, які вже є продуктом і наслідком теоретичної діяльності попередників чи сучасників.

Наприклад, співучасть дитини у найпростішій формі гри на шкільному подвір'ї несе на собі відбиток сімейного ігрового досвіду, досвіду найближчого соціального оточення, сімейної і навчально-шкільної інтерпретації того, що таке гра взагалі і дана гра зокрема, ігрового досвіду близьких і рідних, як також і «значимих інших», всього прочитаного і побаченого по телевізору і т.д (Епихина 2006, 180).

Мають місце також інші суттєві методологічні труднощі при дослідженні тенденцій і закономірностей безпосередньо-особистісної соціальної взаємодії у найближчому соціальному колі. Саме безпосередність цієї взаємодії призводить до того, що вона супроводжується інтенсивним психо-емоційним навантаженням, оскільки безпосередність взаємодії передбачає інтенсивне взаємне сприйняття і переживання зовнішнього вигляду іншої людини, її рухів і жестів, пози, інтонації, її (іншої людини) психологічного стану, який може передаватись, запозичуватись, індукуватись, наслідуватись і т.д. партнером або партнерами. Суттєва психологічна «завантаженість» безпосередньої міжіндивідної (міжособистісної) взаємодії певною мірою перекриває, усуває в тінь чи на задній план власне соціальну взаємодію, де партнери цієї взаємодії виступають не стільки психо-фізіологічними чи антропологічними істотами, скільки власне соціальними одиницями, соціальними суб'єктами, носіями і персоніфікаціями певних суспільних відно-

син, обставин і позицій (статусів і ролей, соціо-групових типів чи навіть історичних персонажів).

Окрім того, специфіка парної взаємодії (як і взаємодії в межах найближчого соціального кола або безпосереднього соціального оточення) полягає в тому, що парна група – це така специфічна соціо-групова структура, в якій інтереси, позиції, прагнення, потреби взаємодіючих сторін носять завжди і всюди виключно опозиційну форму. Ця група завжди поділена навпіл на дві приблизно однакові і приблизно рівномогутні за своїми ресурсними можливостями підгрупи (вони ж окремі самостійні індивіди).

А це означає, що в такій соціо-груповій структурі будь-яка, навіть незначна, суперечність, незгода, неспівпадіння, неузгодженість і т.д. відразу ж і незворотно стає (трансформується) в центральний конфлікт, з усіма звідси випливаючими наслідками: гостротою, непримиренністю, надмірною тривалістю, взаємовиключними інтересами, позиціями, спрямованістю потреб, мотивацій і дій. Отож, дослідження цієї взаємодії може відбуватися лише і виключно на основі конфліктуалістської методології, принципів і загального способу теоретизування. В будь-якому випадку подібність, узгодженість, солідарність і кооперація тут, скоріше всього, будуть підпорядковуватися несхожості, розбіжності, конфліктності і внутрішній реальній розбалансованості, неузгодженості, несумісності.

Органічна, незворотня і повсюдна поєднаність, злитість, взаємна органічна розміщеність суто психологічного і суто соціального, коли психологічне виявляється як соціальне, а соціальне – як психологічне, призводить ще до одного цікавого наслідку у процесі конкретного дослідження конкретної ситуації. Інколи, досліджуючи одну і ту ж сукупність безпосередньо взаємодіючих індивідів, але беручи їх у різних відношеннях, тобто, в одному випадку акцентуючи на соціальних, в іншому – на психологічних характеристиках, отримують в результаті дві версії (образи) двох різних груп з абсолютно чи достатньо відмінними формами внутрішньої будови, мережі стосунків, взаєморозуміння і порозуміння поміж собою (Sarason 1987, 182; Sarason 1990, 287).

Інколи розбіжність між методологією, методами дослідження і звітами про отримані результати частково або зовсім не синхронізуються між собою. Інколи надлишок інформації, висновків і припущень затіняє собою суть справи і повністю перебиває перспективу подальших досліджень. Інколи не береться до уваги внутрішнє, принципово перманентна суперечність взаємодіючих сторін, тобто, група інтерпретується як щось єдине, суцільне і органічно

тотожне саме собі, як внутрішньо цілісний суб'єкт стабільних реакцій і дій, чим стирається і нівелюється внутрішньо суперечлива сутність даної соціальної взаємодії і даного соціального суб'єкта (Duck 1988, 57-77).

Останнім часом в якості виходу із даної досить суперечливої і запутаної ситуації пропонуються нові методики фіксації і обробки даних, але щодо них робляться і серйозні критичні зауваження, найбільш принципи з яких полягають в тому, що ці методики нехтують занадто великою кількістю отриманої інформації виключно заради зручності їх обробки та інтерпретації (Duck 1981, 1-22).

Міжперсональна взаємодія в реаліях сучасних соціологічних підходів

Специфіка міжперсональної взаємодії в умовах найближчого суспільного оточення полягає також у тому, що досліджуючи це коло проблем, ми досліджуємо особу з боку найбільш безпосередніх, емоційних і суб'єктивно значимих аспектів їх життя. У такий спосіб ми прагнемо пояснити собі, зрозуміти чи поліпшити наші власні відносини з родичами (батьками, братами і сестрами та родичами другого і третього покоління), друзями, шлюбними (любовними) і просто партнерами з інших видів діяльності, потреб чи відносин. Це – та сфера взаємодії, яка є найбільш змістовно навантаженою або той аспект діяльності, коли людина не стільки живе, скільки переживає своє життя, формуючи і розв'язуючи екзистенціальні, тобто безпосередньо і очевидно життєві ситуації.

Міжперсональна взаємодія не є центральною проблемою соціології з різних причин. Найчастіше з тієї причини, що тут задіяні максимум суб'єктивно-психологічних і мінімум об'єктивно-структурних чинників. Для більшості дослідників це є достатньою підставою, аби уникати даної сфери аналізу, оскільки тут можна бути звинуваченим в суб'єктивізмі, психологізмі і врешті-решт – в ненауковості і неприналежності даного предмету до сфери соціологічних досліджень.

Прихильники макросоціологічної соціології відкидають таку проблему разом з усіма мікроструктурами і мікропроцесами, які вони розглядають як неналежний, вторинний, похідний об'єкт дослідження. Особливо не-соціологічним предметом аналізу вважаються при цьому парні (взаємодіють лише два соціальних суб'єкти) соціальні структури, бо на них важко перенести знання, залежності і структурно-функціональні взаємини, отримані при дослідженні

великих соціальних груп. Однією з причин є також та обставина, що стосовно цієї форми взаємодії не можна застосувати, або можна застосувати лише з деякими обмеженнями, звичні, традиційні та усталені соціологічні методи отримання і аналізу інформації.

Вважаємо за необхідне висунути в якості наукового аргументу наступну передумову: якщо ми зможемо пояснити певні властивості і прояви міжперсональної взаємодії суто соціологічним шляхом, на основі принципів, підходів, шляхів, методів і понять соціологічної науки, то ми тим самим обґрунтуємо соціологічний характер висунутого об'єкту і предмету дослідження.

Як відомо, основними макросоціологічними напрямками соціології є *функціоналізм* і *конфліктуалізм*, які у свою чергу, всередині себе розпадаються на ряд суб – чи мікронапрямів, специфіка яких для нашої роботи не має особливого значення, а тому деталізованому розгляду піддаватись не буде. Оскільки із цих двох напрямків конфліктуалізм є переважно байдужий (за виключенням конфліктуалізму Л. Козера, який прив'язаний виключно до такого соціального явища як організація, а в ній зосереджений переважно на розгляді структурних (в даному випадку мається на увазі – знеособлених) конфліктів, зосередимо нашу увагу в першу чергу саме на цій соціологічній течії.

Найбільш радикальним різновидом конфліктуалізму є марксизм. До того ж, він є певною мірою його (конфліктуалізму) історично висхідною формою. Тому з нього доцільно розпочати аналіз. Базовою аксіомою марксистського варіанту соціології є твердження про те, що суспільство є ні чим іншим, як сукупністю соціально-класових конфліктів, в яких виражається сукупність нерозв'язуваних на даному історичному етапі і на даній соціально-економічній і політичній основі суперечностей. Аби їх розв'язати, треба кардинально змінити соціальний базис (форми власності, характер і рівень продуктивних сил, зміст економічного інтересу і мотивації, технологічну основу і т. д. – тобто, весь, за логікою марксизму, спосіб виробництва). Завдяки цьому якісно трансформуються (як похідні від базису) політична і духовно-культурна та ідеологічно-освітня надбудова. Рушійною силою соціальних трансформацій виступають великі, об'єднані спільними умовами життя (праці і побутового проживання) соціальні групи – класи, рушійною силою яких, у свою чергу, є об'єктивний матеріальний економічний інтерес, а ідеологічно-духовно-ментальним вираженням якого виступає класова ідеологія.

А оскільки класова ідеологія трудящого класу є колективним продуктом, до того ж, об'єктивно і адекватно виражає історичну необхідність розвитку на даному відрізку історичного процесу, то окремих індивідів ні як особа, ні як людська індивідуальність не має ніякого значення, бо істина та історична необхідність не можуть втілитись в окремій одиниці (індивідуальності). Згідно з такою логікою, всезагальне не може знайти своє опредметнення в одиничному. Тому індивід, а з ним і міжперсональна взаємодія, відразу ж «випадають» як із теоретичного розгляду, так і з історичної практики, переміщуючись виключно у побутову сферу (споживання, по-дитячому наївні розваги, агресивні насолоди і т.д.).

Зрозуміло, що в такому випадку і міжперсональна взаємодія цілком усувається із теоретичного розгляду. Аналіз конфліктів у промисловій корпорації концепції Л. Козера також інтерпретується в досить абстрактному вигляді, скоріше – в контексті веберівської теорії організації і управлінської бюрократії, тобто, як робоча чи виробнича функція, в результаті чого під аналіз потрапляють лише зовнішні перепони адекватної реалізації трудової функції, а персональна взаємодія в більш широкому соціальному контексті випадає з аналізу (Погорілий 1996, 147-155).

Особа, хоча і не зовсім як суб'єкт міжособистої взаємодії, частково розглядається в неомарксизмі франкфуртської школи Г. Маркузе, М. Хоркхаймера (Маркузе 2001; Адорно, 1986). Зокрема, авторами досліджуються передумови і механізми формування авторитарної особи, а також шляхи переродження пролетарських революціонерів в «обуржуазнених» міщан та формування «однотипної людини» на етапі «розвиненого капіталізму». Але аспект розгляду при цьому залишається традиційним: людина на тлі глобальних історичних процесів.

І лише в соціології історичного акціоналізму сучасного французького соціолога А. Турена (Tourain, 1965, 312-337), якого також можна розглядати як прибічника конфліктуалізму, щонайменше його класової методології, вперше з'являється особа не як «сукупність суспільних відносин», а в якості конкретної людської особистості. Подібна точка зору відстоюється також деякими вітчизняними дослідниками (Гавриленко 2007, 90-112).

В соціотворчий процес (основний предмет дослідження А. Турена) включені, в межах своїх ресурсних можливостей, персональний (окрема особа), організаційний (функціонери різноманітних організацій) та історичний (суспільство в цілому, зайняте перебудовою чи трансформацією своїх суспільних відносин та соціально-

го порядку) суб'єкти соціотворчої активності. Шукаючи шляхи свого включення у глобальний історичний процес, А. Турен більш-менш всебічно досліджує людську особистість (персонального суб'єкта соціальних інновацій).

Проблема статусу особистості в структурному функціоналізмі

Варто зауважити, що сункціоналізм як соціологічний напрямок цілком і повністю протистоїть конфліктуалізму: за предметом дослідження (не історичний процес, а особлива соціальна система на конкретному етапі її історичної еволюції); методологією (не діалектика, а позитивізм); за вокабулярієм, принципами і технологією теоретизування, словесним образом суспільства, оцінкою (діагнозом) актуального стану та найближчою перспективою руху, пропонованого соціальною технологією колективного діяння.

Суспільство тут постає системою, тобто, впорядкованою сукупністю структурних і функційних елементів, внутрішньою основою і рушійною силою якого є перманентне впорядкування, стабілізація і врівноваження частин задля збереження усталеної цілісності. Воно (суспільство) виглядає як саморегульована, гомеостатична система, націлена на забезпечення своїх базових потреб, а його основною системотворчою потребою є прагнення до самозбереження.

Отже, поміж базовими потребами, базовими функціями і базовими структурами існує співвідносність, взаємозалежність, пропорційність і відповідність. Функції визначають характер структур, тому вони є тією первинною основою, на якій (чи задля якої) формується вся соціальна конструкція. Безперервність структурно-функціонального порядку вважається головною якістю та інтегральним показником життєздатності соціальної системи. Із таких загальних міркувань виводяться сукупність принципів дослідження, на основі яких будується загальна теорія суспільства:

- будь-яка соціальна активність є репродуктивною, а тому і функціональною;
- будь-яка соціально-інноваційна діяльність є відносно дисфункційною, а тому в цій частині деструктивною;
- функційна діяльність є завжди адекватною відповідно до існуючої соціальної (в значенні – колективної) потреби. Тому процес задоволення (реалізації) потреби є функційним;

- кожна особлива функція є адекватна особливій потребі індивіда, групи чи формальної інституції. При цьому всі вони багатифункціональні;

- одна і та ж функція може задовольняти деяку сукупність потреб;

- одна й та ж потреба може бути реалізована у деякій сукупності структур;

- функція активніша, стабільніша і життєздатніша за структуру, тому в основі структурного розмаїття лежить функційна різноманітність;

- в суспільстві має місце перманентне заміщення і переміщення структурно-функційних елементів, що забезпечує його якісну самототожність при перманентних кількісних трансформаціях.

Загальним постулатом (універсальним твердженням і універсальною наперед визначеною передумовою) існування і еволюції суспільства є структурно-функційна стабільність його базових елементів та їх перманентна регенерація (відновлення в новій якості із збереженням позитивного набутку попередньої еволюції).

Функціоналістська теорія, особливо в її парсонівському варіанті, дещо ідентична марксизму і конфліктуалізму, визначаючи онтологічну реальність як наперед задану, визначальну та висхідну стосовно до її соціологічного осмислення. Але, розпочинаючи із спільного відправного пункту, обидва напрямки потім розходяться в протилежні сторони: конфліктуалізм в бік деякої соціології історії чи то історіософії; структурний функціоналізм – в бік теорії існуючих соціальних порядків (Parsons 1951; Parsons 1956; Парсонс 1993)).

Особистість в структурному функціоналізмі є елементом підсистеми соціалізації – відтворення суспільства через успадкування загальних ціннісних орієнтацій, наслідуваних зразків поведінки (потернів), попередньої рольової структури суспільства. Роль при цьому інтерпретується як «динамічний аспект статусу», особа ж виглядає як діяльний суб'єкт з реалізації тих очікувань, принципів, бажань, намірів і позицій, які емоційно утримуються у вимогах і можливостях статусної позиції індивідуального чи колективного суб'єкта соціальної дії.

Проблема статусу знаходить в структурному функціоналізмі взагалі, і у Т. Парсонса як його фундатора у першу чергу, подальший розвиток. В соціологічній концепції структурного функціоналізму відбулося цікаве змістовне «заперечення заперечення» даного терміну. Якщо у Вебера, попередника Т. Парсонса, статусні групи не заперечують, а лише доповнюють марксистську класову стра-

тифікацію суспільства, тобто, сюди входять лише ті суспільні прошарки, які з тієї чи іншої причини опинились «поза класами», у Парсонса все навпаки: класи стали лише різновидом, одним з можливих проявів статусної стратифікації суспільства, деяким абстрактним моментом даної стратифікації. Тут уже утримується у дещо втаємниченому вигляді думка про зникнення чи відмирання класів як історично віджилого елемента суспільного устрою.

Надалі це означає і зникнення чи відмирання таких класоутворюючих ознак як приватна власність, експлуатація, тотальне панування меншості над більшістю тощо. Поява замість класів статусних страт і замість класифікації – стратифікації як основної соціологічної проблеми призвела до зміщення всього концептуального апарату.

Тепер в основі соціальної стратифікації (інша назва класової нерівності) лежить не приватна власність, експлуатація чи додаткова вартість, а ринок праці або «система зайнятості» населення. Місце «майнової чи політичної» нерівності посіла «функційна обмеженість» одних («нижчих» соціальних груп) і «функційні переваги» інших соціальних груп. Функційні переваги формуються в системі соціалізації (сім'ї і школах всіх рівнів), а виявляються на ринку праці і в сфері зайнятості.

У такому разі місце панівного класу посідає еліта, яка формується через соціальну селекцію за ознаками особистих здібностей і талантів, а тому має легітимні та легально стверджені переваги: не вони (як виглядає з панівними класами у конфліктуалізмі) нав'язують себе суспільству, підлаштовуючи соціальний порядок під свій інтерес, а суспільство, з точки зору своїх потреб, добровільно висуває їх на керівні посади і панівні соціальні позиції. Соціальна нерівність у такому випадку трансформується в соціальні привілеї, які суспільство надає еліті, аби винагородити її компетентність і обізнаність. Отже, еліта «змушена» займати керівні позиції не з власного егоїстичного інтересу, а підпорядковуючись волі суспільства.

Якщо це так (довести чи заперечити це остаточно не дозволяють вади існуючих соціологічних вимірювальних процедур), то в основі соціальної стратифікації починають переважати культурно-освітні цінності, які не мають такого предметно-речового вигляду, як майнове багатство чи успадковані владно-розпорядницькі функції. У них інший спосіб існування: елітна мова, інформованість, культурно-психологічний профіль особи чи групи, естетичні сприйняття і смаки, рівень освіченості і загальної культури, уміння себе вести, що майже те саме, що «себе подати» (американці з дос-

татніми на це підставами говорять у такому випадку – «себе продати», тобто надати собі належного «товарного» вигляду відповідно до специфіки саме даного ринку).

Тут, на думку Парсонса, утримуються дві відносно самостійні проблеми: 1) як за допомогою певних ознак, підтверджених належними ресурсами та формами діяльності, здійснити розмежування за особистими здібностями і талантами; 2) як таке розмежування інституціоналізувати, тобто, надати йому легітимного (схваленого, підтриманого) і легального (узаконеного в системі права) характеру. Парсонс при цьому визначає цей процес чи операцію як переважно моральне схвалення [Parsons, 1956, p. 84-89]. Але як моральна (більш широко – нормативна) дія, так і моральне схвалення набувають при цьому такої трансформації, що роль та її символічне оформлення стають невід'ємною частиною подібної діяльності.

В теорії Парсонса символи розглядаються як складова системи культури, що слугує посередником у взаємодії агентів і об'єднує особу з соціальними системами. Культура розуміється автором як «структурована та упорядкована система символів, що слугує орієнтирами для агентів, інтерналізованими аспектам системи особи та інституціоналізованими зразками в соціальній системі» [Parsons, 1990, с.32].

Можна побачити, що в контексті запропонованої Парсонсом моделі особи відбувається пасифікація соціальних агентів на користь символічних зразків культури, які стають своєрідними «ціннісними фатумами» для обмежених у творчому виборі індивідів. Водночас Парсонс дає доволі глибоке пояснення того, яким же чином відбувається інтерналізація символів особою і – побічно – утворення візуально-символічних маркерів статусно-рольових та макросоціальних ідентичностей.

Він вводить концепт «потребнісної диспозиції» [Parsons, Shils, 1951, p.111-113], яка формується як своєрідний вектор каналізування біологічної енергії особи суспільством. Якщо особа в соціальній дії формує власні потребнісні диспозиції, а останні скеровують її цілепокладання, то останнє супроводжується різними символічними експозиціями та інтерналізаціями.

При цьому особа інтерналізує культурні символи, за Парсонсом, набагато більше, ніж «креативізує» останні. Тобто, в своїх маскоподібнорольових виявах (згадаємо, що слово «персона» перекладається саме як «маска») людина в суспільстві виступає як своєрідна експозиція різних символічних конструктів.

Останні виражають не стільки людину, скільки створювану символами-кодами редукаціоністську модель людини, бажану для суспільства. Код передбачає наявність репертуару символів, і деякі з них будуть співвідноситися з певними явищами, у той час як інші до певного часу будуть незадіяними, не значущими. Сигнал у кодах передається за принципом вибору з двох можливостей (можна позначити як опозицію “так” “ні”), взагалі при описі комунікативних процесів користуються бінарним методом.

Код представляє собою систему імовірностей, яка накладається на рівноймовірність висхідної системи, забезпечуючи тим самим можливість комунікації. Код є системою, яка встановлює репертуар протиставлених одне одному символів, правила їх поєднання, оказіональна взаємно однозначна відповідність кожного символу якомусь одному об'єкту означення.

Так, заможна людина презентує свій статус самим наявним багатством (власністю, грошовим чи іншим «речовим» капіталом, структурою предметного споживання); владна людина підтверджує свій статус самою процедурою здійснення своїх владних повноважень; талановита людина може підтвердити наявність такої здібності лише через презентацію деякого додаткового продукту (книга, фільм, театральна постановка, зіграна роль, вдало здійснений захист підсудного тощо), через публічне визнання якого підтверджується авторська дієздатність.

Особливістю такого визнання є невизначеність тих потреб, які задовольняє культурний продукт. Тому його визнання на ринку здійснюється через додаткові публічні акції і наступну конвенцію споживачів. Вона (конвенція) завжди відносно умовна, потребує додаткових зусиль і тих самих театралізованих дій, на які звертає увагу Гофман. Не дивно тому, що визнання культурної продукції здійснюється через різного роду публічні презентації, де автор частково презентує власний продукт, частково – власну особистість. І в тому, і в іншому випадку «презентація» відбувається або як безпосередньо оформлена символічна акція, або супроводжується символічним антуражем (оформленням сцени взаємодії, демонстрацією акторських здібностей автора або його уповноваженого (уповноважених), «організованою спонтанністю» прихильників чи вболівальників тощо).

Парсонс продовжив лінію Вебера у критиці Маркса і марксизму, але, на відміну від Вебера, був його більш радикальним критиком: не «виправляв» Маркса в окремих деталях, а відкидав марксистський, як і будь-який інший конфліктуалізм у цілому. На дум-

ку Парсонса, Маркс побудував систему суспільства, відштовхуючись від свого розуміння соціальної структури капіталістичного підприємства; воно (капіталістичне підприємство) було тією точкою, від якої відштовхувався Маркс, і одночасно, тим наочним образом, на який він спирався.

Парсонс же, за його власним твердженням, відштовхується від образу соціальної системи, в якій всі підсистеми (в тому числі капіталістичне підприємство) є лише складовими частинами або елементами. Стратифікація ж є невід'ємною властивістю соціальної системи і основною умовою її існування. Статус у такому разі є лише репером, точкою позначення розподілу суспільства на страти, межею соціальних розломів. Лише завдяки цьому стає можливою соціальна активність або поведінка, в основі якої лежить або вже вироблений взірець (паттерн), або тісно пов'язаний з ним механізм чи узаконена модель (ordering).

Як бачимо, тут, в цьому пункті, вже утримуються всі основні моменти структурно-функціоналістської інтерпретації статусу і ролі: статус як становище чи позиція соціального суб'єкта; роль як модель відповідної йому (становищу) поведінки. Але це рівняння можна обернути і навпаки. Тоді роль стає належною поведінкою задля досягнення бажаного статусу, а статус – як визнання належності такої поведінки і розміщення деякого соціального суб'єкта на бажаній для нього соціальній позиції. Обмеженість зведення статусно-рольової взаємодії лише до взаємної адаптації соціальних суб'єктів, що є характерною рисою структурного функціоналізму, стає тут цілком очевидною.

5. Соціоструктурна зумовленість міжперсональної взаємодії

Хоча міжперсональна взаємодія априорі означає, що стосунки і зв'язки людей тут носять контактний, безпосередній (безпосередній у даному випадку означає як фізично «без – посередній» (без посередників, обличчям до обличчя, «лицом к лицу», *face to face*, *face to face* і т. д.) контакт, який відбувається тут і зараз, і лише частково враховує перед-історію (ретроспективу) та після-історію (перспективу), так і безпосередність у значенні відсутності опосередковуючих учасників, які б могли посилювати чи послаблювати, гальмувати чи прискорювати, керувати чи лише просто контролювати цей процес.

В більшості випадків така форма взаємодії має добровільний характер, відбувається з доброї волі співучасників, інколи супроводжується сильним почуттєво-емоційним настроєм, а взаємодіючі суб'єкти розглядають їхнє спільне перебування ізольовано, на самоті як зацікавлення, приємність чи щастя. З іншого боку, така взаємодія часто може бути і вимушеною (поїздка в автобусі, проживання в багатомістному номері готелю, перебування у військовій казармі, лікувальній палаті і т.д.).

Як уже відзначалося, такі стосунки є досить емоційними і почуттєво насиченими чи навантаженими, значну роль в них відіграє взаємне сприйняття, взаємне визнання, взаємна довіра і т.д., тобто, позитивно чи негативно спрямована взаємна установка. В західному суспільствознавстві на основі праць З. Фрейда усталилася думка про те, що в основі психологічного зв'язку між людьми перебувають два протилежно спрямовані почуття: взаємної любові і взаємної ненависті (Фрейд 1991). Обидва вони є незворотнім продуктом соціальної форми організації людського життя, тієї обставини чи факту, що людина змушена постійно жити серед людей, інакше вона просто не змогла б вижити. Необхідність постійного, перманентного і об'єктивно необхідного, і в цьому значенні – насильницького, вимушеного проживання людини серед інших формує одночасно ці два взаємопов'язані, але протилежно спрямовані почуття.

Необхідність проживання серед собі подібних людей формує до них позитивно забарвлене почуття, як відображення взаємної потреби людини в іншій людині, потреби в її визнанні, захисті, допомозі і т.д. Саме це і формує доцентрові устремління та відповідну йому (устремлінню) мотиваційну структуру. Однак, перебування серед людей формує і негативно насичені відцентрові почуття – прагнення бути автономним, особливим (звідси, скоріше всього, і походить термін «особистість» як «особливість», самостійність, окремішність, незводимість до загального) і в цьому значенні – деперсоніфікованим.

Протест проти нівелювання, знеособлення, анігіляції особисто-унікального проявляється в негативних почуттях до соціального оточення як протест, невдоволення, негативізм, перманентне роздратування. Ці почуття особливо чітко і сильно виявляються тоді, коли має місце насильницький груповізм, примусова «колективізація», спонукальна і жорстко контрольована інтеграція, тобто, в таких насильницьки згуртованих зібраннях людей, як в'язниця, армія, лікарня (психіатрична особливо), якоюсь мірою виробничі

структури, особливо коли працівники кооперовані на основі зовнішнього адміністративного примусу або їх спонукає до цього дисципліна голоду.

Залежно від способу формування, організації і функціонування таких людських спільнот будуть виявлятися або лише негативні, або лише позитивні, або їх деякі комбінації із ситуативним переважанням тих чи інших почуттів, їх певного чергування. Проте, соціальна мережа, хоча взаємини тут густо просякнуті емоціями, настроями і почуттями, не є тотожною психічній, між ними існує суттєва розбіжність, сутність якої полягає в тому, що у психічній мережі домінує спілкування, у соціальній – відносини. Це не виключає того, що структури, які підлягають розгляду в даному випадку, і передбачають відносини, є достатньо насиченими спілкуванням.

Вперше звернув увагу на дії групи американський соціолог першої чверті ХХ ст. Чарльз Кулі (Cooley, 1902). Він є прихильником, частково одним із співзасновників і розробників, *акціоналістської соціології*, тому поділяв основні принципи і підходи останньої; зокрема, наполягав на фундаментальному значенні таких методологічних принципів аналізу: (1) – на самостійному, у певному відношенні – пріоритетному, значенні дослідження мікропроцесів щодо макропроцесів; (2) – відкидав когерентність (внутрішню нав'язаність, цілісність) того, що прихильники макросоціології називають системою, тобто, допускав існування особливих автономних частин суспільства, але відкидав його органічну пов'язаність; (3) – відкидав розуміння та відповідне дослідження індивіда і особи в якості протипаги діяльності незалежних від них історичних чи соціальних обставин.

На відміну від фундаторів соціології дії, зокрема Вебера, Кулі акцентує увагу не на дії, вважаючи таке розуміння обмеженим і однобічним, а на взаємодії, де обидві сторони даного процесу є однаково взаємно автономними і взаємозалежними. А особлива модифікація даного процесу визначається, на його думку, особливими комунікативними обставинами поточної взаємодії. Тому суттєве значення автор надавав тому змісту, який вкладають взаємодіючі суб'єкти як відносно один одного, так і відносно ситуації їхньої взаємодії. А власне смисли (приписані, декларовані, виражені, трансльовані у навкілля, фіксовані – нефіксовані, зрозумілі – незрозумілі, сприйняті (в значенні схвалені) – несприйняті) є основним полем дослідження даного напрямку. Основне спрямування даної роботи пов'язане з акцентацією переважно на способі трансляції – ретран-

сляції структури смислів, а також їх сприйняття-відкидання приймаючою стороною, детектором комунікативної взаємодії.

Звичайно, смисли (зміст, внутрішнє наповнення знаку, символу, зіграної ролі) ніколи не можуть бути повністю передані у довілля, як також і повністю ним (навкіллям) засвоєні. Частково це залежить від якості персональних стосунків, їх здатності в одному випадку відповідним чином оформити, в другому – засвоїти передане; частково від характеру перебігу і розгортання комунікативної взаємодії; частково від супутніх, тому випадкових, супроводжуваних обставин. Тому зміст комунікації виробляється, еволюціонує чи розвивається, модифікується і кількісно-якісно трансформується в процесі взаємодії. В цей процес (трансформації, видозміни форми і змісту повідомлення) в однаковій мірі включені обидві сторони, як передавальна (повідомлювальна), так і приймаюча (розшифровуюча, інтерпретуюча).

Зрозуміло, що соціокультурний профіль взаємодіючих суб'єктів, їх соціо-класове походження, попередня соціалізація, актуальні інтереси і прагнення, матеріальний інтерес чи якась інша зацікавленість і т. д. можуть суттєво впливати і трансформувати комунікативний процес, радикально змінюючи його сутність, до прямо протилежного висхідному чи задуманому включно.

Для кращої ілюстрації цієї тези Кулі використовував образ взаємного дзеркального відображення, коли взаємодіючі суб'єкти стають деяким «відбитком одне одного одне для одного» (Cooley 1902, 21). Тільки цей вираз не варто розуміти суто механічно, у вигляді прямого дзеркального відображення буквального того, а тим більше – всього, що є і що виявляється у взаємодіючих індивідів.

Ю.В. Романенко наводить у своєму дослідженні наступний ілюстративний приклад. Дівчинка 6-ти років полюбить гратися не з ляльками і м'якими іграшками, як це роблять зазвичай дівчата її вікової групи («зазвичай» зовсім не означає, що це є типовим в сучасних умовах!!!), а з літаками і автомобілями, а також складати за допомогою конструктора різні механізми та споруди. Такі маніфестації її маскуліної ідентичності (а Мюреєм вже було доведено, що хлопчики і дівчата віддають перевагу різним типам іграшок.

Проте, наш час відзначений народженням значної чисельності осіб, гендер яких не співпадає з їх біологічною статтю) можуть бути цілком відповідними самосприйняттю дівчинки (бо вона, в зазначеному прикладі) сприймає себе як хлопчика і образ хлопчика є для неї его-синтонним). Якщо її оточення (причому не лише сімейне, але і макрогрупове) буде підкріплювати позитивними реакція-

ми (схваленнями і заохоченнями) її маскулінне самосприйняття, то відбуватиметься формування маскулінної его-синтонної гендерної ідентичності, себто, буде посилюватись цілісність, а значить, безсвідоме перестане неусвідомлюватись, себто, відбуватиметься інтеграція. Проте, оточення може і не заохочувати такого роду вияви (шляхом приниження, висоромлювання, засудження подібних проявів), що означатиме, що частина безсвідомого не буде асимільована свідомістю, себто, відщепиться від психічного центру, що означатиме фрагментацію.

Дівчинка буде приховувати, стидатись і соромитись подібних виявів, вживати різного роду механізми мімікрії, втаємничення (містифікації) тощо. Синтонний (відповідний) ідентичності образ буде сприяти витворенню цілісної (наскрізної) психічної організації. Якщо ідентичність є відповідною власному атрактору, то сам атрактор стає її рушієм, він веде цю ідентичність по передзаданому шляху. Така людина (соціальна група, суспільство) нагадуватиме потяг, який сам кладе перед собою колії [Романенко, 2014, с.40-41].

По-перше, у них не все є (частина рис і якостей є уявною, тобто, приписується іншому опонентом). По-друге, не всі вони виявляються в повній мірі, тобто, значна частина сутності чи ества співкомунікатора чи співдіяча залишається поза посланим у простір взаємодії месіджем; нарешті, якась (інколи досить значна) частина суті взаємодії спеціально втаємничується або спеціально знаходить неадекватне своїй власній природі відображення. Тому комунікативна взаємодія навіть на рівні діади (двоїстої структури, пари) є достатньо суперечливим і внутрішньо-неоднозначним процесом. Це прагнення правильного чи адекватного сприйняття повідомлення межує з нездатністю донести його справжній зміст до партнера чи навіть з прагненням свідомо його дезінформувати, ввести в оману, викривити справжній зміст повідомлення.

Механізми впливу соціального середовища на спосіб міжперсональної взаємодії

Ч. Кулі скоріше акцентував увагу не на технології повідомлення – сприйняття, хоча і приділяв йому належну увагу, а на суто людському аспекті даної взаємодії чи процедури, ставлячи перед собою завдання виявити, що ж саме врешті-решт виходить наприкінці, внаслідок, «у сухому залишку». Автор вбачає такий результат у тому, що внаслідок дзеркальної взаємодії і завдяки їй формується чи виробляється самоконцепція взаємодіючих

суб'єктів, їх концепція самих себе, своєї сутності, яку тільки і можна побачити, фіксувати, виявити і якимось чином дослідити чи зрозуміти через міжперсональну взаємодію. Осмисливши, зрозумівши чи якимось іншим чином виробивши концепцію самого себе, «Я-концепцію», індивід у подальших своїх діях прагне наслідувати їй, перетворюючи «Я-концепцію» у керівництво для дії.

Віддзеркалення, як відзначає Ю.В. Романенко, це процес і результат відображення тих чи інших аспектів ідентичності в її об'єктному оточенні. Тут автор послуговується з одного боку, тим розумінням, яке склалося з приводу віддзеркалення в психоаналізі Х. Кохута

З іншого боку, він додає до цього визначення те, що віддзеркалення людина може отримувати не лише від значущих інших (людей), але і від інших об'єктів (в якості них можуть виступати як люди, так і рослини, тварини, будівлі, тексти тощо). Це, звісно, дещо суперечить психоаналітичному уявленню, однак, анітрохи не заважає висувати вмотивовані припущення щодо присутності маркерів ідентичності в усьому, до чого вона буває дотичною [Романенко, 2014, с.25-26].

Будучи сформованою, ідентичність у вигляді набору самовіддзеркалюваних атрибуцій на рівні ментального плану психіки задає відповідні програми тілесного самоконструювання та візуального означування просторів та середовищ суб'єкта. Самозконструйована схема тіла, на основі зворотнього інформаційного зв'язку в процесі її самовіддзеркалювань та об'єктних віддзеркалювань, сприяє відтворенню параметрів ідентичності психіки через тілесні реїфікації та функціонально-психічні ознаки. Останні є «згорнутими» у вигляді візуально-структурних атрибуцій схеми тіла індикаторами-маркерами і візуальним «опертям» (supports) духовних, соціальних та психічних диспозицій.

Розвиваючи теорію віддзеркалення Я. Кулі та Дж.-Г. Міда, Ю.В. Романенко, відзначає, що виходячи із існуючої в соціології регіонально-ментальної типології моделей соціальних життєустроїв, в ціннісній надбудові яких закладені відповідні ідеології, можна запропонувати і типологію стратегій дзеркалізації, кожна з яких матиме свої візуально-інкорпоративні та візуально-акціональні індикатори. Стратегія максимальної (екстремної) селф-дзеркалізації. Притаманна розвиненим в техніко-інформаційному та економічному плані постіндустріальним соціумам та соціальним групам, що можуть відтворюватись на основі мінімізації соціальних ризиків і убезпечувати свій внутрішньо-соціальний простір від певних ко-

ливань та непередбачуваних інтервенцій агентів зовнішнього середовища. Звісно, що це скоріше елітна, ніж масова стратегія дзеркалізації всіх (або переважної більшості) проявів дзеркального дитячого Я, через яке ставлення до інших людей (як в просторових межах соціуму та соціальної групи, так і за їх межами) стає предметно-інструментальним. Надлишкова кількість віддзеркалень формує не лише споживчий егоцентризм і життєву філософію маніпулятора, але і візуально-структураційні атрибуції такої ідентичності: схильність до резервування надлишкового фізичного простору без особливих функціональних потреб (в житлі, розмірах і габаритах автомобілю, стилізаціях одягу тощо) дотримування значної комунікативної дистанції, експлуатативність як зовнішньоповедінкове поєднання відчуженості і агресії, оточення себе різноманітними «групами підтримки», що реалізують функцію допоміжного віддзеркалення (у вигляді різних легітимаційних практик).

Надалі автор констатує, що подібна лінія загалом реалізується в соціополітичному відтворенні великих імперій, що бачать весь світ як просторове продовження себе, і тому пропонують різного роду глобалізаційно-уніфікуючі проекти соціального облаштування. Етноцентризм, притаманний державам, які коли-небудь були імперіями (або ж будуть ними) потребує на рівні соціалізації відтворення такого типу людини, яка в повному розумінні цього слова вважає себе «пупом землі». Стратегія розщепленої селф-дзеркалізації (дзеркалізації на основі подвійних соціальних стандартів, норм та цінностей).

Сам процес відбувається без урахування автентичних ціннісно-сміслових універсальї спільноти із вибудовуванням «дзеркала», що складається із експектацій іншої спільноти. Прикладами для автора можуть бути країни із розщепленою (подвійною) макроїдентичністю (скажімо, євроазійською), в яких колективно безсвідоме часто перебуває в опозиції із штучно-самонав'язуваною ідеологією. Нормативний соціотип в таких спільнотах формується на основі протиставлення ідеологічних візуалізацій – архетиповим конструктам (Росія, Японія, колишня Югославія).

В продуктах візуальної культури, в т.ч. в різних складових тілесно-візуального екзису, зазначена стратегія виявляє себе, на думку автора, в значній кількості запозичень (імітацій), які еkleктично вписуються у візуальний символізм спільноти, суперечливо переплітаючись із автентичними соціальними смислами. Проте в подібних практиках особа формується в режимі розщеплення: вона, висловлюючись словами Лакана, не координує реальність безсвідомого із

регістрами моральних, естетичних, релігійних політичних цінностей. Це схоже на те, як росіянин надягає європейський костюм, залишаючись і в цій дисциплінарній матриці класичним азіатом.

Виховання в сім'ях в таких соціумах часто побудовано за шизофреногенним сценарієм: вимагають з точки зору належного одного, мають на увазі інше. Особливо чітким стає подібний феномен на тлі поєднання зовнішньої ситуативно-парадної вишколеності (в час стеження і нагляду) і повсякденного безладдя (за умов відсутності або ж послабленості цензури).

Достатньо звернутися не лише до наукових, але і художньо-публіцистичних праць, щоб переконатись в тому, що знаменитий радянський «шмон» (перформанс перед вищестоящим начальством) вимагав від учасників соціальних перформансів саме подвійних віддзеркалень: за офіційною шкалою і неофіційною. Культурантропологічні констатації щодо «нашарування європеїзму на азіящину» мають під собою достатні підстави. Стратегія реверсивного віддзеркалення існує як домінантна в традиціоналістських суспільствах, де надзорські соціальні регулятиви створюють ефект «розмивання» кордонів між особою і суспільством.

Черговість віддзеркалень між дітьми та дорослими змінюється: дорослі віддзеркаляють дітей за умови, що діти віддзеркаляють дорослих. Останнє набуває свого візуально-культурного вираження в різноманітних тілесних деприваціях, а в більш широкому контексті – в соціальному аскетизмі та використанні сурогатів і симулякрів.

Одне з провідних місць за кількістю симулякрів, на думку автора, займає китайська культура і соціальність, де відповідні візуальні аспекти представлені в архітектурі (зникаючі дахи-пагоди, які розчиняються в височині неба), кулінарії (свинина із смаком риби, креветки із смаком грибів і т.п.), в промисловості (у вигляді множинних підробок оригінальних фірмових виробів тощо) [Романенко, 2014, с.126-127].

«Я-концепція» слугує у подальшому тим селективним знаряддям, за допомогою якого діючий суб'єкт або взаємодіюча особа деякі свої реакції і дії відкидає як не-технологічні, не-практичні, не-доцільні, не-естетичні, аморальні, асоціальні і т. д., а інші залишає як виключно надійні, корисні і функціональні для подальшої взаємодії, вдосконалюючи одночасно як технологію своєї взаємодії, так і образ власного «Я» (Cooley 1902, 89).

Що ж насправді презентують собою малі групи і чим вони принципово відрізняються від таких досить широко описаних в

соціології явищ, як індивід, група взагалі, велика група, формальна група, організація, корпорація і т.д.? Передусім, це всі ті соціальні структури, які знаходяться поза окремо взятим індивідом і формально організованою структурою, є малими (мінімальними) за своєю чисельністю, на що вказує вже їх назва, в структурі соціальних зв'язків в цих групах переважають безпосередні контакти. Постає, проте, в рамках дослідження необхідність віднайти якісь об'єктивні, однозначні, достатньо надійні при їх застосуванні критерії. Насамперед, це будуть числові показники: малі групи включають в поле соціальної взаємодії не більше 25-35 індивідів, тобто, їх повинно бути рівно стільки, скільки необхідно задля того, аби забезпечити можливий особистий контакт кожного з кожним.

Зрозуміло, що чим більшим є число членів такої групи, чим ближче воно наближається до вказаних раніше 25-35 взаємодіючих індивідів, тим більше взаємні контакти слабшають, постійні зв'язки трансформуються в епізодичні, інтенсивна взаємна потреба в спілкуванні глушиться, пригальмовується, поступово зводяться до нуля, на місці єдиної, автономної, внутрішньо-пов'язаної всебічними зв'язками соціальної одиниці виникає крихка і слабкоструктурована соціальна маса, соціальне виживання якої саме в якості даної соціальної одиниці є зворотно-пропорційним її масі. Це означає, що чим більшою вона стає, тим більш розмаїтою стає її самоідентичність, слабішою – внутрішня консолідованість, байдужішим – відношення персональних суб'єктів один до одного.

Суттєво трансформується також природа внутрішнього зв'язку, те, що утримує індивідів один біля одного, один для одного, один виключно для іншого. Якщо в тісній малій (чим меншій, тим це виявляється більше) їх поєднуючим зв'язком є взаємна емпатія, тобто, симпатія – позитивно спрямоване один на одного почуттєве тяжіння, емотивний, не завжди раціональний або навіть ірраціональний зв'язок, то тепер, із збільшенням числа і маси групи, почуттєве все більше трансформується в раціональне, неусвідомлюваний емоційний взаємний потяг (як таке ж емоційне насичене взаємне відштовхування) трансформується у раціональний взаємний вибір, підґрунтям якого є взаємний соціальний інтерес.

Відсутність взаємного інтересу утверджує взаємну байдужість, взаємне посягання на інтереси одне одного, породжує несприйняття, агресію, взаємну ненависть. Отже, чим меншою є група, тим більше демонструє вона рис і якостей саме малої групи: взаємну симпатію (антипатію), взаємний зв'язок або його відсутність,

взаємну неможливість існувати без своїх партнерів або ж таку емоційно-насичену неможливість існування разом.

Мала група в своїй більшості є добровільною асоціацією, що є її природною і найбільш поширеною формою існування. Існують, проте, такі соціогрупові структури чи скоріше соціо-корпускули, коли за формальною ознакою вони нагадують малу групу, але за змістовною – щось їй прямо протилежне. Мова у даному випадку йде про формально і штучно утворені малі групи, формування яких у більшості випадків пов'язане із виробничою чи якоюсь іншою необхідністю. Це так звані соціальні корпускули типу сім'ї, шлюбної (любовної) пари, мікроскопічних малих виконавських бригад або команд, груп спеціального призначення.

Тут внутрішній зв'язок, консолідація, взаємна повага, підтримка і кооперація випливають не із внутрішньої природи взаємодіючих індивідів, а з деякої зовнішньої необхідності, тому потребують додаткового аналізу. До речі кажучи, малі групи є найбільш багаточисельними соціогруповими структурами у суспільстві.

Серед соціологів на сьогодні немає одностайності як щодо концепції малих груп, так і щодо необхідності або можливості їх вивчати. На користь необхідності і перспективи такої роботи можна навести щонайменше декілька аргументів: – прагматико-практичний, суть якого зводиться до того, що внутрішнє життя в цих групах суттєво впливає на функціонування інших, в тому числі досить глобальних соціальних структур, а тому концептуально-цілісна теорія цих соціальних утворень дає в руки і дослідників, і практичних діячів надійний інструмент для нагляду, контролю і управління рухом цих мікроструктур. Особливо важливим при цьому є знання законів взаємодії лідерських мікроструктур, життя яких в більшості випадків взаємнічене, але прийняті ними рішення і наслідки їхніх практичних дій відображаються (або можуть відобразитись) на функціонуванні всього соціального порядку.

Але значення для розуміння між особою взаємодії мають не лише лідерські угруповання. Деякі соціально важливі рішення шлюбних партнерів (наприклад, стосовно народження – ненародження дітей) відображаються на всій демографічній ситуації в суспільстві. Суттєвим за своїми соціальними наслідками може бути рішення рад директорів промислових компаній, штабів збройних сил і військових об'єднань спеціального призначення, партійних лідерів та їх найближчого оточення, диктаторів різного роду, керівних органів терористичних структур і т.д.

Окрім того, кожен з нас проживає в одній або декількох групах найближчого оточення, тому має потребу розуміти її структуру, механізм існування, джерела напруги і способи пом'якшення чи розв'язання конфліктів, розуміти причини і спрямування руху внутрішньогрупової динаміки. Врешті-решт, стан і переживання визначається нашим місцем в житті і діяльності тих малих груп, в які включено наше особисте існування.

Має значення і власне соціологічна сторона проблеми. Пізнання структурно-функціональної динаміки малих груп передбачає розробку практики спостереження, діагностування і управління (керівництва) діяльністю і розвитком таких групових утворень. Головна теоретична і практична задача і трудність тут полягає в тому, що в переважній своїй більшості такі групи є транзитними, перехідними структурами, постійний рух і динаміка яких важко констатується і фіксується у просторі і часі. Ще важче прогнозуються їх навіть найближчі видозміни і метаморфози. Отже, з високою імовірністю, найбільш продуктивною концепцією чи теорією малих груп може стати (проте, не обов'язково стане) концепція чи теорія їх перехідних станів.

Мала група як особлива система особливих міжособистих відносин сама є елементом більш розлогої і глобальної – соціальної – системи, їх особливим моментом, випадком, стороною, аспектом чи щось іншим, але в такому ж контексті. В мініатюрному вигляді тут представлено такі риси глобальної соціальної системи, як структурно-функційна взаємодія і розподіл, структурно-функційне переміщення і заміщення, розподіл форм активності і спеціалізації діяльності, розподіл праці, організація і самоорганізація, консолідація і самоідентифікація, розподіл, ствердження і підтвердження статусно-рольового розмаїття і форм їхньої взаємодії, в тому числі образно-символічним чином, відбуваються процеси взаємного обміну, формується ієрархія престижу і боротьба за його (престижу) розподіл. В малій групі представлено також форми і сфери впливу і контролю, в тому числі – за допомогою ідеологізованих, утопізованих чи якимось іншим чином навантажених дискурсів та інших комунікативних структур, які в цьому середовищі мають особливе поширення.

Певним чином, більш продуктивно чи більш деструктивно, функціонують тут також міфи, релігійні традиції, соціальні традиції взагалі, досвід і мудрість практичного досвіду і здорового глузду. Шляхом взаємної інтеграції малих груп у великі утворення відбувається побудова соціальної системи «знизу». Завдання полягає лише в тому, щоб знайти адекватну технологію такої побудови, що і є найважчим завданням.

Власне, це проблема трансформації одиничного і особливого у визначене, сукупності елементів – у систему, хаосу чи обмеженої впорядкованості – у загальний порядок. Оскільки суспільство в даному випадку (соціальний порядок) взагалі існує в межах від повної анархії і абсолютного безладу до тоталітарної супервпорядкованості, якість малих груп тут відіграє неабияку роль. Адже соціальні імпульси йдуть одночасно як від макро – до мікроструктур, так і навпаки. Теоретична проблема тут полягає в тому, щоб віднайти динаміку даних перетворень, по суті, – навчитись використовувати ці знання у практичній діяльності.

Варто пам'ятати і усвідомлювати, що дослідження малих груп є певним розвитком сформованої в ХХ ст. концепції, яка вимагає замість дослідження глобальних світових процесів і структурних зрушень вивчати структурну анатомію актуально-існуючого суспільства та вклад цих структур (елементів) у функціонування суспільства. За такого підходу аналіз груп найближчого оточення індивіда став незворотнім, хоча довгий час соціологія ще продовжувала шукати істину в широкому діапазоні протиставлення абстрактного індивіда не менш абстрактній соціальній системі.

***

Варто відзначити, що міжособистісна взаємодія є найбільш поширеною у найближчому оточенні індивіда. Вона характеризується психологічною насиченістю, емоційною навантаженістю, включає в себе не лише змістовний аспект відносин, але й взаємне фізичне сприйняття партнерів, їх зовнішній вигляд як в антропологічному вимірі (особливості будови тіла, статуру індивіда), так і його (тіла) зовнішнє оформлення: одяг, жести, пози, конфігурацію поведінки, пластику рухів і т.д. Взаємне сприйняття партнерів взаємодії при цьому супроводжується емоційністю сприйняття і оцінки, що в значній мірі задає як форму, так і зміст міжперсональної взаємодії. Завдяки цьому вона (міжперсональна взаємодія) є тією сферою, де соціальний і психологічний аспект людської діяльності безпосередньо зливаються, виявляючись в органічній цілісності: психологічне тут є в той же час і соціологічне, як і навпаки. Це є та предметна область, де соціологія, психологія і педагогіка взаємодіють найтісніше, а міжпредметні зв'язки між ними передбачають найбільш тісне співробітництво.

Міжперсональна взаємодія, будучи місцем зустрічі соціології, психології і педагогіки, разом з тим, є предметом дослідження спеціальної науки, найбільш поширеною назвою якої, переважно у

зарубіжному суспільствознавстві, є «наука про соціальну поведінку» (*соціоетологія*). Цей напрямок досліджень вже має певну історію і цілком визначені здобутки. Найбільш продуктивною частиною соціоетології є, на нашу думку, класифікація і типологізація видів міжперсональної взаємодії, яка здійснюється за характером поставленої учасниками мети, використовуваних при цьому засобів, досягнутих результатів. Більш доказовою є класифікація видів міжперсональної взаємодії за рівнем перспективності поставленої мети: ситуативна, тактична, стратегічна. Враховується при цьому і фактор ресурсної озброєності суб'єктів взаємодії, їх взаємні месиджі і адекватність сприйняття та інтерпретації цих взаємних послань. Інколи класифікація здійснюється залежно від соціального статусу взаємодіючих персоналій, їх ініціативності чи пасивності, прагнення домінувати чи підпорядковуватись. Можуть і бувають використовуватись в якості критеріїв класифікації у взаємодії комунікативні ознаки, способи їх сприйняття та інтерпретації, формальна і змістовна спрямованість цілей. Важливою стороною аналізу міжперсональної взаємодії є врахування того типу зв'язків і відносин, який при цьому формується.

Виявлено, зокрема, що він може бути *конфліктним* (процес і результат взаємодії однаково конфліктні), *координаційно-впорядковуючим* (взаємодія націлена на координацію і впорядкування відносин), *невизначено-стихийним* (міжперсональна взаємодія не має чітко визначеної мети, правил, загально-визнаних механізмів, критеріїв досягнення і поразки, не включає в себе арбітраж і санкції). Всі ці та інші позитивні набути можуть слугувати для подальшого розвитку соціологічного дослідження у даному напрямку.

Визначення предмету дослідження, залежно від обраної методології аналізу, залежить, у свою чергу, від поняттєвого апарату окремих напрямків в соціології. Відповідно до логіки дослідження, такі загальносоціологічні теорії як функціоналізм і конфліктуалізм, є відносно байдужими до міжперсональної взаємодії, оскільки в них особа чи індивідуальність враховується або лише у формі колективного чи історичного персонажу (конфліктуалізм), або лише у вигляді статусу чи ролі (функціоналізм).

Суттєво більше уваги приділяє даній проблемі *мікросоціологія*, оскільки вона націлена на аналіз мікросередовища людського існування і механізмів безпосередньої соціальної взаємодії. Проте, тут також багато чого залежить від обраної методології дослідження. Зокрема, теорія обміну, акцентуючи на передумовах, механізмах і наслідках обмінної діяльності між людьми, в кінцевому рахунку

«втрачає» людську особистість в якості домінуючого предмету дослідження, акцентуючи увагу на передумовах, правилах, діях і наслідках обмінної діяльності, усуваючи врешті-решт проблеми особистості як суб'єкта обміну на периферію аналізу.

Адекватний сутності між особою взаємодії підхід перебуває, на думку авторки, переважно в інтеракціоналістичній соціології. В її основних різновидах (символічному і рольовому інтеракціоналізмі, драматургічному підході) міжперсональна взаємодія постає як домінуючий предмет дослідження, хоча у перших двох (символічному і рольовому інтеракціоналізмі) акцент ставиться скоріше на засобах (символічний інтеракціоналізм) взаємодії або способі деякого втілення особою своїх набутоків («статусний» інтеракціоналізм структурного функціоналізму) чи заявці на певну соціальну позицію (рольовий інтеракціоналізм).

Отже, в якості найбільш адекватного вважаємо драматургічний підхід, завдяки тому, що він дозволяє провести аналіз міжперсональної взаємодії у більш широкому, ніж міжіндивідні стосунки, контексті. Зокрема, враховуючи технологію виконання ролі, сцену, аудиторію та відповідний допоміжний персонал, хто і в чийх, в більшості випадків, інтересах здійснюються соціальні постановки (ініціатори, спонсори, організатори, тлумачі і перекладачі, коментатори всіх рівнів, посередники і т. д.).

Наукові джерела

- Гавриленко І. М. 2007. Соціологія та сучасне українське суспільство. К.: АПСВ. 157.
- Епижина Н.С. 2006. К вопросу о диалектике межличностных отношений в семье. М.: Барнаул. 4. 179-184.
- Кох, И.А. 2006. Социальная аномия и социальное управление. Изв. Урал. гос. ун-та. Екатеринбург. 42. 62-71.
- Погорілий О.І. 1996. Соціологічна думка ХХ століття. К. 221.
- Романенко Ю.В. 2007. Соціалізація особи: метапрограмний та психотехнологічний аспекти. К. 419.
- Романенко Ю.В., Святненко І.О., Зінченко А.А. 2014. Візуалізації в медійно-комунікаційному просторі: соціосистемологічний підхід. – Монографія 3-х авторів/ Ю.В. Романенко, І.О. Святненко, А.А. Зінченко. К.: Меркьюрі-Поділля», 2014, 25-26; 40-41; 126-127.
- Bourdieu P. 1979. La distinction. Critique social du jugement. Minuit. 670 p.
- Cooley C.H. 1992. Human Nature and Social Order. N.Y. 217.
- Duck D.F. and al. 1988. Hand Book of Personal Relation Ships. Chicnester.Wiley. 57-77.
- Parsons T. 1956. Structure and Process in Modern Societies. Chicago: Free Press. 129.
- Parsons T., Shils R. 1951. The Social System. NY, Glencoe Ill.: Free Press, 84-89, 111-113.
- Parsons T., Bales R.1955. Famille, Socialisation and Interaction Process. N.Y.: Free Press. 3-33; 35-131.
- Sarason I.G., Sarason B.R. and al. 1987. A Grief measure of social support. N.Y. 283.
- Sarason I. G., Sarason B.R. 1990. Social support. N.Y.: Wiley. 381.
- Tourain A. 1965. La sociologic de l'action. Seuille. 574.